Анапияева А.
К. Тыныстанов ат. ЫМУ

XX КЫЛЫМДЫН 80-ЖЫЛДАРЫНАН КИЙИНКИ НЕОЛОГИЗМДЕРДИН ПАЙДА БОЛУУ БУЛАКТАРЫ

Бул макала неологизмдердин пайда болуу жолдоруна арналган. Неологизмдердин 80-жылдардан тартып бүгүнкү күнгө чейин өнүгүшү, айрым учурларда кээ бир историзмдер неологизмдерге да айланып кетиши тууралуу сөз болот. Бардык көзкараштар мисалдар менен тастыкталат.

Коомдун тынымсыз өнүгүшү менен бирге тилдин лексикасында жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн жаңы сөздөрдүн, жаңы сөз тизмектеринин жана жаңы маанилердин пайда болушу талап кылынат. Тилде жаңы пайда болгон сөздөр, туюнтмалар же алардын жаңы маанилери менен формалары неологизмдер деп аталып келген болсо, бүгүнкү күндө неологизм деп, тилди жараткан жана анын ээси болгон элдин коомдук-саясий турмушундагы маанилүү тарыхый окуя-лар менен чектелген белгилүү бир мезгилинде пайда болгон адабий тилдеги жаңы сөздөр, жаңы туруктуу сөз тизмектери жана жаңы маанилерди атайбыз[1]. Бул термин түпкү чыгышы жактан грек тилине тиешелүү: неос −жаңы+ логос −сөз. Демек бизче которсок, жаңы сөз дегенди түшүндүрөт.

Тилдин активдүү лексикалык курамына өтүп, тилде кеңири колдонулуп, мааниси жалпы калайыкка жеткиликтүү болгонго чейин неологизмдер пассивдүү сөз кара-жаттары катары гана колдонулат.

«Неологизм» деген түшүнүктү тилдин өнүгүшүнүн бүгүнкү күнкү гана абалына карата түшүнбөстөн, ар кандай белгилүү тарыхый мезгилдеги тилдин абалына карай түшүнүүгө тийишпиз.

Анткени ар кандай сөз, сөзүнүн пайда болушунун, колдонулушунун алгачкы мезгилдеринде, жаңы экендиги ошол тилде сүйлөгөн коллектив үчүн сезилип турган учурларда неологизм болот.

Бара-бара андай сөздөр жалпы элге кеңири тарап, активдүү лексиканын катарына кошулуп кетсе, неологизм болуудан калат. Маселен, кыргыз тили үчүн Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде неологизм болуп эсептелген совет, партия, коммунист, большевик, комсомол деген, айыл-чарбаны коллективдештирүү мезгилиндеги колхоз, совхоз, колхозчу, бригада, звено, трактор, комбайн, Улуу Ата-мекендик согуштун мезгилиндеги истребитель, катюша, дзот, фашист, космосту өздөштүрүү мезгилинин неологизмдери болгон космонавт, спутник сыяктуу сөздөрү бүгүнкү күн үчүн эч кандай жаңы катары сезилбейт. Демек, неологизм-тарыхый категория. Тилдин өнүгүшүнүн бир учуру үчүн неологизм болгон сөз экинчи бир учуру үчүн неологизм болбой да калат.

Бүгүнкү күндүн неологизмдери болуп саналган рынок экономикасы, акция, акция индекси, акционер, брокердик контора, валюта рыногу, имидж, инвестиция, ишкердүүлүк, инфраструктура, индексация, кон-церн, корпорация, купон, маркетинг, менеджер, менеджмент, презентация, приватташтыруу, фермер, ферма, холдинг-компания, чартер, эркин экономикалык аймак, офис деген сыяктуу сөздөр белгилүү мезгилдин өтүшү менен неологизм болбой калышы

[1]Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. -Б., 1999, 186-б.

мүмкүн. Ал гана эмес кээ сөздөр мезгилдин өтүшү менен эскирген сөздөрдүн катарына өтүп кетиши да ыктымал. Маселен, кыргыз тилинде Октябрь революциясынан кийин пайда болгон ревком (революциялык комитет), союз кошчу, жаңы үнөм саясаты, эл комиссариаты, ыктыярдуулар отряды деген сыяктуу сөздөр бүгүнкү күн үчүн эскирген сөздөрдүн катарына кирет.

Айрым учурда, анын тескерисинче, ар кандай тилдин саясатка, элдин тилге карата көзкарашынын өзгөрүшүнө жараша мурда эскирүүгө дуушар болуп, пассивдүү сөздүк запаска өтүп кеткен сөздөр кайра жанданып, неологизм катары жаңырып колдонула башташы мүмкүн. М: аким (райондун жетекчиси), губернатор (областтын жетекчиси), берене (статья), мунапыс (амнис-тия), отурум (кеңешме), ижара (аренда), жарнама (кулактан-дыруу), дарс (лекция), дарскана (аудитория), усул (метод), жамаат (коллектив), төрага (председатель), аалым (окумуштуу, илимпоз).

Закон деген сөздүн маанисин чечмелеп көрсөк, мамлекеттик бийликтин жогорку органы тарабынан бекитилген жалпыга милдеттүү жобо, эреже. «Закон жобосунда да мындай кылмышкерлердин тартар жазасы оор» (Т.Сыдыкбеков). Бү-гүнкү күндө бул сөз мыйзам деген мурда эскирүүгө дуушар болгон сөз менен алмашылды. М: Эл каттоо боюнча атайын мыйзам кабыл алынган («ZK»).

Берене деген сөздүн маанисин чечмелеп көрсөк, домбура, гитара жана башка ушуга окшогон музыкалык инструменттердин ар түрдүү бийиктиктеги үндөрүнө ылайык туурасынан тизмелете тартылган кыл, бөлүкчөлөр.

«Тилиңдин басып көрүп беренесин, таңдайын кубулжутуп сайрап берсин» − деген маанини берген. Ал эми бүгүнкү күндө берене жаңы сөз катары статья деген маанини берүүдө. М: «Арактын кылыгы наркозаztын таасиринен кем эмес. Эмне үчүн араккорлорду жазалабайбыз? Кылмыш кодексине берене киргизип, жоопко тартуу керек» («ZK»)

Ижара. Жерди, үйдү жана башкаларды убактылуу пайдаланууга берүүчүлүк, аренда. «Оозгу үйүмдө ижарага турган эле» (К.Жантөшев).

Бул сөз бүгүнкү күндө да аренда деген жаңы мааниде колдонулууда.

Жарнама. Приказ, өкмөттүк кулактандыруу деген маани берип, бир учурда историзмге айланып кеткен болсо, бүгүнкү күндө кулактандыруу деген жаңы сөз катары колдонулуп жаткандыгын байкоого болот. «Аялдамада туруп Анипа Кунакунованын социалдык коргоо фонду деп астында телефон жазылган жарнактын жанында бир топ карыкартаңдар чогулуп калганын байкадым» («ZK» 3-декабрь, 2004-жыл).

«Жалпы жонунан мунапыска түрмөдө отургандардын 700 дөн ашыгы илинди» («ZK» 3-декабрь, 2005-жыл) − деген мисалдагы мунапыс деген сөз бүгүнкү күндө амнистия деген жаңы маанини түшүндүрүп жатат.

Ошондой эле Кыргыз Республи-касынын эгемендүүлүккө ээ болуп, коммунисттик идеологиядан социалисттик чарба жүргүзүүдөн баш тартышы, жаңы коомдук-экономикалык түзүлүшкө багыт алышы 90-жылдарга чейин эле ыйык сөз катары ардакталып келген Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун Коммунисттик партиясы- СССР, Советтер Союзунун Коммунисттик партиясы − КПСС, комсомол, пионер, октябрят, социализм, социалисттик чарба, колхоз, совхоз деген сыяктуу сөздөрдүн келечекте кыргыз тилинин активдүү сөздүк курамынан чыгып, пассивдүү лексикасынын катарына өтүп кетиши күмөнсүз болуп калды.

Кыргыз тилиндеги неологизмдер эки булактын негизинде пайда болуп жатат:

1. Ички булактын эсебинен, башкача айтканда, кыргыз тилинин мурдатан колдонулуп келе жаткан тилдик каражаттарын пайдалануу менен жасалууда. Ички булактын эсебинен пайда болгон неологизмдерди өз кезегинде дагы экиге бөлүп көрсөтүүгө болот:

а) жалпы тилдик булактын негизинде пайда болгон неологизмдер: демөөр, демөөрчү (спонсор), ишкер, ишкердик (предприниматель), менчиктештирүү (приватизация), дыйкан чарба, эмкана (поликлиника), майдангер (фронтовик), сапар (визит), сынак (конкурс).

«Англис ишкери болсо бул жолку түшкөн шары менен дүйнөлүк турга чыгып, ийгиликтерге жетүүнү максат кылган» («ZK»). «Шарлотта үчүн чоң сынактар, башкача айтканда, концерттер башталат» («ZK») «... Өткөрүлгөн марафон «Сиздин саламаттыгыңызга» деп аталып, бул «Ош-3000» алкакта эмкана комплексин көркүнө келтирүүгө ... багытталды» («ZK»).

б) диалектилик булактын негизинде пайда болгон неологизмдер: ижара (аренда), ижарачы (арендатор), идара (мекеме, канцелярия), буйрутма (заказ), астана (босого), токсондук (квартал), мара (финиш) ж.б.

Мисалы: «Жаңыдан келгенимде «Ысыккөл» мейманканасында жашап жүрдүм, азыр ижарага чыкканы өзүмдү - Ата Журтумда эле жүргөндөй сезип калдым». («КМ») «Биздин жүзүбүз ошол өлкө Астана-сынан башталат» («ZK»).

2. Сырткы булактын эсебинен кыргыз тилинде абдан көп неологизмдер пайда болууда:

а) орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер. Кыргыз тилинде неологизмдердин пайда болушунда, мурдагы совет бийлигинин мезгилиндегидей эле, азыркы учурда да орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кирген сөздөр басымдуулук кылууда. Ошону менен бирге алар коомдук турмушубуздун бардык тармактарына: саясатка, экономикага, маданиятка, илимге, техникага жана башка чөйрөгө бүт таралууда. М: премьер-министр, вице-премьер-министр, саммит, мэр, акция, акционер, брокер, имидж, боевик, триллер, шоу-концерт, сериал, кикбоксинг, компьютер, бизнес, бизнесмен, валонтер ж.б.

Мисалы: «Экономикалык кылмыштуулук менен күрөшүү комисияссынын республиканын премьер-министри жетектээри белгилүү» («ZK»). «Ошентип кыска мезгилдин ичинде өзүнүн агенствосу, менеджери пайда болду» («ZK»).

«Бу жарыктык компьютердин өзү эле, айткандары олуянын сөзү эле».
(Ү.Асаналиев «Кыргыз туусу», 26.09.2005).

б) Тектеш тилдерден жана алар аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер. Кыргыз элинин көз-карандысыз эркин мамлекетинин түзүлүшү, улуттук өз алдынчалыгынын өөрчүшү түрк тилдүү элдер менен тике катнаш, байланыш жасоосуна толук шарт түздү. Ошонун натыйжасында кыргыз тилине кийинки эле жылдары тектеш тилдерден жана алар аркылуу башка тилдерден (көбүнчө иран, араб тилдеринен) бир кыйла жаңы сөздөр келип кирди. Атап айтсак, казак тилинен ардагер (ветеран), аялдама (остановка), балмуздак (мороженое), эгемендик (суверенитет), эгемендүү (суверенитеттүү), мунай, мунайзат (нефть), түрк тилинен башбакан (премьер-министр), учак (самолет), пайыз (процент), өзбек тилинен минбар (кафедра), расмий (официалдуу) рух, рухий (дух, духовный), ахлак (этика, мораль), амалий (практикалык), назарий (теориялык) сыяктуу сөздөр кирди. М: «Жашылча 21 пайызга жогорулаган»

(«ZK»). «Баалуу кант кызылчасын өндүрүүнүн индикативдүү планы 156,6 пайызга аткарылып, өнөр жай тармагынын өсүү көлөмү да 12 пайызды түзгөн» («ZK»).

Жашта мээнет, дөөлөт көрдү карыганда,
Эли-журту эгемендик алганда...
Эми мына эгемендик кез келип,
Акелерди алып чыктык эскерип

(А.М.)

«Алсак, бюджеттин негизги Киреше бөлүгү 124 пайызга жетти» («ZK»). «Азыркы күндө Брюс Ли Фон клубдары анын рухун жашартууга аракет кылууда» («ZK»). «Бул маалымат Иран расмий кабар агенствосу жана Тажикстандагы афган дипломатиялык булактары тарабынан да бекемделди» («ZK»).

Жаңы түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн тилде бүтүндөй сөз пайда болдубу, же мурдатан эле колдонулуп келе жаткан сөз гана жаңы мааниге ээ болдубу, ушуга карай неологизмдер лексикалык жана семантикалык неологизм болуп экиге бөлүнөт.

Лексикалык неологизмдерге жогорудагыдай даяр түрдө башка тилдерден кабыл алынган сөздөр да, ошондой эле кыргыз тилинин ички сөз жасоо каражаттарын пайдала-нып жаңыдан жасалган сөздөр да кирет. Лексикалык неологизмдер тилдеги мурдатан эле колдонулуп келген сөз жасоочу элменттердин (уңгу жана сөз жасоочу мүчөлөрдүн) жаңы биригүүсү менен, башкача айтканда, морфологиялык жол менен да, уңгулардын жаңы кошулуусу менен синтаксистик жол менен да жасалышы мүмкүн.

1. Морфологиялык жол менен жасалган неологизмдер: ишкердик, ишкердүүлүк, демөөр, демөөрчү, менчиктештирүү, эмкана, майдангер ж.б. Мисалы: «Бул үчүн демөөрчүлөрдү кеңири тартуу менен элдик ашарга чакырабыз» («ZK», 29.01.1999). «Үйбүлөлөрдү дарылоочу дарыгерлердин топторун үчтөн он үчкө өстүрүп, ички эксперт, менеджерлердин кызматтарын киргиздик» («ZK», 07.04.2000).

2. Синтаксистик жол менен жасалган неологизмдер: мамлекеттен ажыратуу, дыйкан чарба, кичи ишкана, орто ишкана, биргелешкен ишкана, аралаш менчик, келишим баа, айыл өкмөтү, акционердик ишкана ж.б. Мисалы: «Акционердик ишкана ачылып, өз кызматын ийгиликтүү иштеп жаткан учуру» («Кыргыз туусу», 26.09.2005). «Маданий комплекстин курулушуна областтык мамлекеттик администрация райондук акимиат жана «Чаки» дыйкан чарбасы колдоо көрсөтүштү («Ысыккөл кабарлары», 14.10.2005). «Санташ» айыл өкмөтүнүн аймагындагы айылдарда Какин Ташбаевадан билим алгандар көп» («Кут билим», 30.09.2005).

Жаңы түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн, тилде бүтүндөй жаңы сөз жасалбастан, мурдатан колдонулуп келе жаткан сөз жаңы мааниге ээ болушу мүмкүн. Мындай жол менен семантикалык неологизмдер пайда болот. Маселен, 1993-жылдын 10-майына чейин «сом» жана «тыйын» деген сөздөр орусча «рубль» жана «копейка» деген акча бирдигинин жана майда акчанын кыргызча эквиваленти катары колдонуп келсе, Кыргыз Республикасынын улуттук валютасынын киргизилиши менен, алар жаңы мааниде колдонулуп калды. «Сом» жана «тыйын» деген

сөздөрдү акча бирдиги катары кыргыздар байыркы мезгилдерден бери эле колдонуп келгендигин тарыхый маалыматтар ырастайт. Мисалы: «Тарыхка беш жыл мурунку окуяга көз салсак, бүгүнкү жерге жеке менчикти киргизүү улуттук валюта сомду киргизүүдөгү талаш-тартышты элестетет («ZK», 18.09.1998).

«Сапар» деген мурда «саякат, алыскы жол» маанисинде болсо, азыр «визит» маанисинде да колдонула турган болду. «Губернатордун сапары Кыргыз өкмөтү менен кызматташуу коммисиясына кол коюусу менен аяктады» («ZK»).

«Азем» деген сөз кооз, жасалга, келишкен көрүнүш. М: «Ачылды көшөгөсү чоң бөлмөнүн, асемге ичиндеги машыркандык» (К.Мали-ков) деген мааниден азыр «церемония» деген мааниге өтүп да колдонула баштады. М: «Анын ачылыш аземин белгилей турган күн да улам жакындап келатканы сезиле баштады» («ZK»). «Падыша Николай II жана үй-бүлөсү өткөн жумада официалдуу мамлекеттик азем менен Санкт-Петербургда көмүлдү» («ZK»).

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болушу менен катар 90-жылдардан тартып, кыргыз элинде жаңы түшүнүктөр, маанилер, сөздөр пайда болду да, кыргыз лексикасын абдан байытып, көптөгөн неологизмдер пайда болду жана пайда боло бермекчи.

Адабияттар

1. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. –Бишкек, 1999, 186-б.
2. Мамытов Ж. Неологизмы киргизского языка советской эпохи (автореферат канд.дисс.). -Ф., 1966.
3. Мусаев С.Ж. Тил илимине киришүү. -Б., 2001.
4. Ахматов Т., Давлетов С., Сартбаев К. Тил илимине киришүү. - Ф., 1980.
5. Кадыркулов К.Ш. Казіргі казак тіліндегі жаңа сөздер менен жаңа сөз колданыстар. ФҒК. Авторефераты. -Алматы, 1995, 24-б.